

**ENKELE OPMERKINGEN OVER
SYNTAXIS EN VERSBOUW
VOORNAMELIJK IN HET VEDISCH**

DOOR

J. GONDA

**MEDEDELINGEN DER KONINKLIJKE NEDERLANDSE
AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN, AFD. LETTERKUNDE**

NIEUWE REEKS, DEEL 23, No. 3

1960

**N.V. NOORD-HOLLANDSCHE UITGEVERS MAATSCHAPPIJ
AMSTERDAM**

VOORDRACHT GEHOUDEN IN DE VERGADERING VAN
11 JANUARI 1960

Men kan de studie van de versbouw bij de oude Indo-Europese volkeren op verschillende wijze aanvatten. Men kan als zovele beoefenaren van de klassieke metriek en als bv. E. V. Arnold in zijn *Vedic metre* ¹⁾ zijn aandacht zo goed als uitsluitend richten op het formele metrische, prosodische aspect en op die grammaticale kwesties (als sandhi, concurrerende flexievormen etc.), die daarop invloed kunnen hebben. Men kan deze metrische vorm met alle bijzonderheden van caesuren, opeenvolgingen van syllaben, al of niet aanwezigheid van rijm, katalexis, strofenbouw etc. beschrijven, er de ontwikkelingsgang binnen een bepaalde taal of cultuurgebied van trachten te schetsen en min of meer gewaagde pogingen doen de oorsprong van langere eenheden in combinaties van kortere te zoeken ²⁾, de historische diversiteit uit een voorhistorische eenheid te verklaren ³⁾. Men kan dit laatste doel ook najagen door met Meillet ⁴⁾ — met weinig succes overigens — de metra van een bepaalde oude Indo-Europese taal comparatief te verklaren en daartoe het bestaan van een bepaald Oer-Indo-Europees vers aan te nemen: toepassing van de bij studie van klank- en vormleer met zoveel resultaat in praktijk gebrachte beginselen der vergelijkende taalwetenschap. Men kan echter zijn aandacht en statistische neigingen ook op de inhoud richten en er bv. met Milman Parry ⁵⁾, Bowra en anderen op wijzen, dat de uitdrukkingsvormen van de archaische traditionele mondelinge stijl in hoge mate aan stereotypie en schematizering onderhevig plegen te zijn en dat deze schematizering tot uiting komt in een aantal versificatorische procédés, zoals bv. het zeer veelvuldige gebruik van formules, gefixeerde phrases, bepaalde groeperingen en posities, en men kan zich tot doel stellen dit alles zo nauwkeurig mogelijk vast te stellen en die mogelijkheden van combinatie en variatie en die versificatorische factoren die daartoe hebben kunnen leiden na te speuren.

Men zou echter ook de techniek van de oude dichters — want daarom gaat het — kunnen trachten te benaderen vanuit de syntactische structuur van hun werken en zich de vraag stellen, of en

---

¹⁾ E. Vernon Arnold, *Vedic metre in its historical development*, Cambridge 1905.

²⁾ Bergk (1854), Usener (1887), Witte (Glotta 1913, p. 1 vlgg.).

³⁾ Zie bv. K. Rupprecht, *Abrisz der griechischen Verslehre*, München 1949, p. 13.

⁴⁾ A. Meillet, *Les origines indo-européennes des mètres grecs*, Paris 1923.

⁵⁾ M. Parry, *Studies in the epic technique of oral verse-making*, Harvard Studies in Classical Philology 41 (1930), p. 134 vlgg.; C. M. Bowra, *Heroic poetry*, London 1952, ch. VI.

zo ja in hoeverre, de structuur van Vedische, Oud-Iraanse, Oud-Griekse of welke andere oude I.E. verzen ook, bepaald is door de syntaktische structuren der oude I.E. talen zelf, syntaktische structuren, waaronder uiteraard kwesties van woordvolgorde een belangrijke plaats innemen: — en nu bedoel ik niet verzen alleen naar hun formeel metrische structuur, maar de gehele in die structuur gevatte taaluitingen.

Dat men tot nog toe — voorzover mij bekend — het probleem van de oude versbouw op deze wijze, behalve daar waar, zoals bv. bij de stafrijmverzen, de positie van bepaalde woorden niet buiten beschouwing kàn blijven, nauwelijks benaderd heeft ¹⁾, is vermoedelijk nog nawerking van de dwaling van gezaghebbende syntactici als Berthold Delbrück ²⁾, die van mening waren, dat men alle problemen die met zinsstructuur en woordvolgorde ³⁾ samenhangen uitsluitend moet bestuderen op grond van het oudste proza, omdat de woordvolgorde en syntaktische structuur van metrische teksten te vrij en te willekeurig zouden zijn dan dat men er enige conclusie van meer algemene strekking uit zou kunnen trekken. Dit standpunt is echter niet vol te houden, al werd het nog in 1932 door Wackernagel ⁴⁾ voor het Indo-Iraans overgenomen, en in 1937 met kracht door Canedo ⁵⁾ verdedigd en al wordt het in de handboeken min of meer bedektelijk onderschreven ⁶⁾. Bij een nauwkeurig onderzoek van syntaktische problemen verband houdende met woordvolgorde ⁷⁾ blijkt telkens weer ⁸⁾, dat oude epische, verhalende, didaktische en andere vaak anonieme en mondeling overgeleverde metrische teksten grote overeenstemming vertonen met oud verhalend, didaktisch, historisch proza. Als dan verder blijkt, dat dezelfde syntaktische eigenaardigheden in allerlei talen in het levende normale gebruik der gesproken taal terugkeren en ook in moderne geschreven taal waarvan vaststaat, dat ze betrekkelijk

¹⁾ Ook bij H. Weller, *Anahita, Grundlegendes zur arischen Metrik*, Stuttgart 1938, is hiervan geen sprake.

²⁾ B. Delbrück, *Die altindische Wortfolge aus dem Catapathabrähmana dargestellt* (= *Syntaktische Forschungen III*), Halle a.S. 1878, p. 1; dez., *Altindische Syntax* (= *ibidem V*), Halle a.S. 1888, p. 15.

³⁾ Over woordvolgorde, speciaal bij Homerus en andere dichters van de klassieke oudheid ook: J. Wackernagel, *Indogerm. Dichtersprache*, *Philologus* 95 (1943), p. 1 vlgg. (= *Kleine Schriften*, I, Göttingen 1953, p. 186 vlgg.).

⁴⁾ Wackernagel, *Indog. Dichtersprache*, p. 6 (191).

⁵⁾ J. Canedo, *Zur Wort- und Satzstellung in der alt- und mittelindischen Prosa*, Göttingen 1937, p. 11.

⁶⁾ Zie bv. A. A. Macdonell, *A Vedic Grammar for students*, Oxford 1916 (1953), p. 283 vlg.

⁷⁾ Waarbij onderscheid te maken is tussen de woordvolgorde binnen de zinsleden of syntaktische groepen en de volgorde dezer groepen zelf.

⁸⁾ Zie bv. J. Gonda, *Remarques sur la place du verbe dans la phrase active et moyenne en langue sanscrite*, Utrecht 1952.

dicht staat bij gesproken taal, dan mag worden aangenomen, dat de overeenkomstige eigenaardigheden in bv. oude Indische teksten, ook als ze in metrische teksten voorkomen, eveneens berusten op eigenaardigheden van de normale gesproken taal. Afwijkingen vindt men het meest niet alleen in bepaalde meer gecompliceerde metrische teksten, maar ook in bepaalde genres van proza. Daarbij is in de tweede plaats vast te stellen, dat bepaalde genres van metrische teksten vaak eigenaardigheden in woordvolgorde vasthouden, die de contemporaine spreektaal heeft opgegeven: men denke bv. aan de eindpositie van het werkwoord in populaire 'poëzie' in Germaanse talen. Maar, zoals gezegd, het wantrouwen tegen alle metrische teksten zodra de woordvolgorde enige rol gaat spelen werkt nog na: Schwyzer-Debrunner ¹⁾ bv., die terecht ter illustratie van allerlei syntaktische eigenaardigheden metrische teksten citeren naast proza, zijn daarmee in het hoofdstuk woordvolgorde gereserveerder en Humbert ²⁾ laat opzettelijk in zijn desbetreffend hoofdstuk van zijn Griekse syntaxis ieder poëtisch voorbeeld buiten beschouwing ³⁾.

Dat de relaties tussen syntaktische structuur en versificatie een nader onderzoek waard zijn, mag bv. blijken uit de duidelijke tendens van de Indische in dichtmaat gestelde literatuur om de syntaktische structuren de limiet van het vers of de strofe niet te doen overschrijden, iets wat hoewel in de Griekse verskunst zeker niet onbekend — bv. in de stichomythie —, daar toch geen principe met een enkele uitzondering is. Voorts bv. uit de omstandigheid, in de Veda zeer vaak, bv. in het Ie boek van de Atharvaveda in 6 van de 7 gevallen, dat de kleinste metrische eenheid, de pāda — in casu de anuṣṭubh-pāda van 8 syllaben — een complete syntaktische eenheid vormt, wat niet altijd wil zeggen een complete zin ⁴⁾. Dan ook uit de volgende coïncidentie. In de Indische anuṣṭubh of śloka verzen neemt vanaf de Rgveda de neiging toe om de twee oneven pāda's of verskwarten van de twee even kwarten te differentiëren, zodat van een zuiver metrisch standpunt bezien deze verzen twee-, niet vierdelig zijn. Welnu, de meeste anuṣṭubh verzen zijn, althans

¹⁾ E. Schwyzer-A. Debrunner, *Griechische Grammatik*, II, München 1950, p. 689 vlgg.

²⁾ J. Humbert, *Syntaxe grecque*, Paris² 1954, p. 92 vlgg.

³⁾ Voor het Arabisch komt A. Bloch, *Vers und Sprache im Altarabischen*, metrische und syntaktische Untersuchungen, *Acta Tropica*, Suppl. 5, Basel 1946, p. 30 vlg. tot de conclusie, dat het onderscheid tussen prozaïsche en poëtische (metrische) woordvolgorde er relatief gering is. Slechts betrekkelijk weinig van de in het proza geldende woordvolgorderegels gaat in metrische teksten niet op; die woordschikkingen die metrische teksten wel, prozawerken niet kennen zijn in het algemeen vooral door het rijm, dan ook door het metrum veroorzaakt; ze zijn echter niet zo talrijk, dat ze aan de dichtertaal een principieel van het proza afwijkend karakter geven.

⁴⁾ J. Gonda, *Syntax and verse structure in the Veda*, *Indian Linguistics*, Turner Jubilee Volume I, Calcutta 1958, p. 35 vlgg.

in die teksten die ik er op heb nagegaan, ook vanuit syntaktische bouw en inhoud tweeledig, en de rest is in meerderheid drieledig: dwz. de twee eerste of de twee laatste pāda's zijn naar syntaxis en inhoud een eenheid. De neiging de syntaktische overspanningen een lengte van een dubbele pāda, dus 16 syllaben, te geven, heeft — ik heb dit elders betoogd — aldus ongetwijfeld bevorderd, dat ook de metrische eenheid de 16-syllabige halve strophe werd ¹⁾).

Men kan nu al dadelijk verschillende vragen stellen: 1e welke zijn de syntagmata die de syntaktisch zelfstandige pāda's vormen?; 2e door welke versbouwende procédés worden die syntaktisch zelfstandige pāda's tot reeksen verzen samengesmeed?; 3e welke syntaktische structuren komen in de dubbel-pāda's of halve strofen voor die metrisch en syntaktisch een eenheid vormen?

Een enkel woord over de eerste vraag: welke syntagmata vinden we in de zelfstandige pāda's? Antwoord: allerlei: nominale zin, verbale zin, voorzetselgroep, groep epitheta, participium groep etc. En over de tweede vraag: welke versbouwende procédés maken dergelijke eenheden tot verzen? Behalve het isosyllabisme verticale correspondentie — dwz. het terugkeren van dezelfde klanken of zelfs gehele woorden, of parallel lopende termen of gedachten op dezelfde plaats in opeenvolgende metrische eenheden —, horizontale correspondentie zoals doorlopende alliteratie of homoioteleuton ²⁾).

Meer aandacht zullen we hier wijden aan de beantwoording van de derde vraag: die naar de syntaktische structuren van de dubbele pāda of halve strofe, die het karakter van een versregel aanneemt, terwijl uiteraard de constituerende pāda's dan het karakter van versdeel hebben.

Bij de beantwoording van deze vraag moeten we ons niet laten misleiden door het welbekende feit, dat de volgorde der woorden in de oud-Indo-Europese zin vrij was vergeleken bij de onze, die gebonden is, nog minder door de verbreide opvatting, dat speciaal de dichters metri causa — vaak misbruikte term! — zich in die vrijheid naar willekeur zouden hebben verlustigd. Men ziet te vaak over het hoofd, dat onze gebondenheid verre van absoluut is, de oude vrijheid geen willekeur was. Juist doordat de oude Indo-Europeërs in hun spreken minder aan gefixeerde, onder vele omstandigheden als normaal en opgelegd geldende woordvolgordepatronen gebonden waren, bestond voor hen de mogelijkheid — die ze wisten uit te buiten — om deze volgorde aan te passen aan context en situatie, ze van intellectuele en emotionele factoren

¹⁾ Indian Linguistics, 1958, p. 42 vlg.

²⁾ Zie voor bijzonderheden de desbetreffende hoofdstukken uit Stylistic Repetition in the Veda, Verh. Kon. Ned. Ak. v. Wet., Lett. NR. LXV, 3, Amsterdam 1959.

afhankelijk te maken, om égarde voor de hoorder, gevoel voor rythme of welke andere relevante factor ook de bouw van hun zinnen te doen beïnvloeden. Simplistische theorieën over habituele en occasionele woordvolgorde — begrippen waarbij ieder het zijne kan denken —, gebouwd op de onjuiste praemisse, dat het oudst bekende proza de meest betrouwbare weerspiegeling van de gesproken taal van onze verre voorouders zal geven, ook al is dat proza verstarde in eenzijdige, technische, traditionele, weinig gevarieerde gedachtegangen, helpen ons weinig verder, al zijn ze door de werken van Kühner in het schoollokaal ingevoerd, en o.a. weer door Vendryes ¹⁾ en onlangs bv. door Entwistle ²⁾ als vanzelfsprekend geponeerd. Men zou met meer recht de stelling kunnen verdedigen, dat in archaisch proza bepaalde zinstypen en wendingen vaak zodanig gestereotypeerd zijn, dat het een minder adequate indruk geeft van wat de levende taal geweest kan zijn dan de metrische teksten met hun meer gevarieerde woordschikking en hun grotere verscheidenheid van syntaktische structuren.

De enige wijze om hier verder te komen is, voorgelicht door alle kennis die we van vergelijkbare verschijnselen in levende talen kunnen hebben, ons te verdiepen in de teksten zelf, in metrische niet minder dan in ongebondene, en ons zin voor zin, zinsdeel voor zinsdeel, rekenschap te geven van de groepering der elementen, met dezelfde toewijding waarmee we bij het aanvangsonderwijs naar de waarde en functie van de woordvormen leren vragen. Daarbij blijkt, als ik mij niet sterk vergis, dat de oude dichters, die van de Rgveda op zijn best even goed als Homerus, in de woordvolgorde een middel hadden om hun gedachten en gevoelens op een vaak uiterst genuanceerde wijze tot uiting te brengen, samenhangen duidelijk te maken, reliëf te geven, te souligneren, zinnen en zinsdelen, versdelen, verzen en strofen te binden en daarmee de structuur van de gehele compositie te dienen. Maar daarbij blijkt ook, dat ten aanzien van de Veda in vele gevallen de meermalen herhaalde opinie, dat de dichters opzettelijk duisterheid nastreven door ongewone woordvolgorde en grillige opsmuk en uitbreiding ³⁾ in zijn algemeenheid

¹⁾ J. Vendryes, *Le langage*, Paris 1921, p. 168.

²⁾ W. J. Entwistle, *Aspects of language*, London 1953, p. 177.

³⁾ „die Wesenszüge der vedischen Geisteshaltung sich auch in diesen . . . Satzbuildern nicht verleugnen: diese kindlich-ernste Freude an bunter, vielfältig-bewegter sprachlicher Gestaltung überhaupt, an der Farbe des Worts, an seinem Klang . . .; der Hang zum Rätsel, zum spitzfindigen Verhüllen einfacher Dinge, zum Überladen des verständlich Schlichten mit krummen Geheimnissen, eine förmliche Andacht am verschnörkelten, durcheinandergewirbelten Gefüge der Worte, am Kreuz und Quer der Gedanken, am eigenwilligen Dehnen, am launischen Verkürzen der Sätze, und beides vielfältig dann zusammen beeinflusst, umgebildet und umkleidet von der Sphäre des Kultus, von der Sphäre des Zaubers“ (W. Wüst, *Der Schaltsatz im Rgveda*, (ongedrukte) diss. München 1923, p. 225).

evenmin juist is als een uitspraak zoals de vrij recente van Renou ¹⁾: de natuurlijke opeenvolging der elementen is zeker niet voortdurend zoek doordat de auteur zich behalve door de behoeften van de ritus welke zijn gedicht dient, meer door affect en een voorkeur voor klankharmonieën dan door de eisen van een 'normale' ontwikkeling der gedachtegangen zou hebben laten leiden. Neen, wat o.a. opvalt is dit — en hiermee kom ik op mijn onderwerp terug —, dat de oude dichters zich zo vaak bedienden van zinsstructuren die in de gesproken taal algemeen gangbaar geweest moeten zijn en dat deze structuren, zoals zij die opnamen, samenvielen met metrische eenheden ²⁾.

Om dit in een betrekkelijk willekeurige keuze en volgorde met enkele voorbeelden te illustreren.

1) Zeer frequent is in de Veda de tendens om een praeverbium aan het begin te plaatsen en het daarbij behorende werkwoord in de volgende pāda van de dubbele pāda of regel: ṚV. 8, 50, 1 *prá¹ sí² śrutám³ surādhasam⁴ | árcā⁵ śakrám⁶ abhístaye⁷*, waar *pra* en *árca* bijeenbehoren: „hef⁵ het lied aan¹ op de beroemde³, vrijgevig⁴ machtige⁶ om superioriteit⁷”, waar de betreffende woorden aan het begin van hun pāda's staan, en AV. 1, 22, 2 *pári¹ tvā² róhitair³ várnair⁴ | dīrghāyutvāya⁵ dadhmasi⁶* „wij⁶ omgeven¹ ⁶ u² met rode³ kleuren⁴ om lengte van leven (te verkrijgen)⁵”, waar aan begin en eind staand ze als een tang de gehele rest omvatten. Eerst een opmerking over de praeverbia, gelijk bekend een naam voor een speciale functie van die woorden, die in andere functie weinig gelukkig praepositie heten en ook zonder meer als adverbium kunnen optreden. Hun positie was oudtijds zeer vrij: in het Latijn bv. *ad quos* en *quoad*; *cum illis* en *nobiscum*. Oppervlakkig gezien kunnen ze overal in een zin staan. Maar bij nader toezien blijken ze als praeverbium een voorliefde voor de eerste plaats van de zin te hebben, iets wat ongetwijfeld met hun onderstrepnd, positie- of richtingaanduidend karakter, hun functie om spatiale en temporele betrekkingen te souligneren of te verduidelijken samenhangt. Ze zijn oudtijds volkomen zelfstandig, vaak zelfs bijna van de zin los staande elementen, logisch veelal overtollig, maar zeer aanschouwelijk en kunnen vaak het beste met een levendig gebaar worden weergegeven.

Het werkwoord daarentegen zoekt vaak een plaats verderop in

¹⁾ L. Renou, Grammaire de la langue védique, Lyon 1952, p. 333.

²⁾ Ik kan hier niet ingaan op de weliswaar grondige, maar in hun conclusies niet geheel aanvaardbare onderzoekingen van H. Ammann, Untersuchungen zur homer. Wortfolge, Freiburg i.B. 1922; I.F. 42 (1924), p. 149 vlgg.; p. 300 vlgg.; Glotta 12 (1924), p. 107 vlgg.; noeh op de theorie van Homerus' 'wetmatige' woordvolgorde van W. Porzig, I.F. 44 (1926), p. 97.

de zin. Zo ontstaan, bij nadere precizering van het verbale begrip of van aspect of Aktionsart door een praeverbium, deze 'tangconstructies' als een noodzakelijk gevolg van twee woordpositietendensen. Ze zijn geen dichterlijke eigenaardigheid, want het oude Indische proza kent ze ook: TS. 2, 2, 1, 2 *ápa*¹ *vá*² *etásmād*³ *indriyám*⁴ *viryám*⁵ *krāmati*⁶, *yáh*⁷ . . . letterlijk: „weg¹ nu² gaan⁶ kracht⁴ en moed⁵ van hem³, die⁷ . . .”. De dichters hebben hier zonder twijfel een in de taal bestaande syntaktische structuur, om het maar eerst zo te zeggen, met een hunner metrische schema's doen samenvallen. Maar het verschijnsel is ouder dan het Oud-Indisch en de oude Griekse dichters kennen het — zonder twijfel als zg. poëtisch archaïsme of beter traditionalisme — nog zeer wel: *A* 135 *διὰ μὲν ἄρ ζωστῆρος ἐλήλατο δαυδαλείου*; *B* 176 *καὶ δὲ κεν εὐχολῶν Πριάμφω καὶ Τρωσὶ λποῖτε*; een praeverbium staat ook bij Homerus vaak aan het begin van een vers. Maar voor de dichters had deze structuur nog een bijzonder voordeel, dat zonder twijfel er toe bijgedragen heeft, dat ze in hun traditionele techniek vermoedelijk werd vastgehouden en gecultiveerd: de verdeling van twee syntaktisch onmiddellijk op elkaar betrokken termen over de twee helften van een versregel komt aan de interne samenhang, aan de eenheid van het vers ten goede. Deze eenheid kan nog groter worden als men een dergelijk procédé nog eens toepast, zoals in het pas geciteerde homerische vers, waarin *ζωστῆρος* en *δαιδαλείου* syntaktisch bijeen behoren, of in de Veda regel 8, 50, 1, waar hetzelfde gezegd kan worden van de drie nomina *śrutam surādhasam* en *śakram*.

2) Dit brengt ons op de verschijnselen van Spaltung of disjunctie. Zijn deze dan geen bij uitstek dichterlijk procédé, in het leven groepen en gehandhaafd door de noodzaak de gedachten in het dwangbuis van het metrische schema te gieten? Neen, dit is een veronderstelling die allicht kan opkomen bij hen die uitsluitend te maken hebben met dode talen en met onder invloed van bepaalde aesthetische tradities en theorieën tot stand gekomen literatuurproducten. Toe te geven is echter dat, zo ergens in de stilistische syntaxis, dan op het punt van disjunctie in bepaalde teksten een overspannen, extreem kunstmatig gebruik te constateren is van de mogelijkheden die de normale taal zelf biedt. Maar dat deze normale gesproken taal ook vroeger dit verschijnsel kende, staat vast. Normaal was stellig iedere vorm van Spaltung die onder de regel van Wackernagel¹⁾ viel, volgens welke enclitische woorden en,

1) J. Wackernagel, Über ein Gesetz der idg. Wortstellung, Indogerm. Forsch. 1 (1892), p. 333 vlg.; herdrukt in Kleine Schriften, I, Göttingen 1953, p. 1 vlgg. Dat een bepaalde woordvolgorde van verschillende factoren afhankelijk is kan men bij de studie van deze verschijnselen telkens opmerken. In een Latijnse formule als *per ego te deos oro* zoekt *per* de eerste,

volgens de juiste toevoeging van Meillet, in het algemeen accessoire ¹⁾ woordjes een sterke neiging vertonen op de tweede, rythmisch zwakke, plaats van zin of woordgroep op te treden: RV. 8, 61, 10 *yadi¹ me² śṛṇavad³ dhavam⁴* „als¹ hij mijn² roep⁴ hoort³”; Antipho 5, 56 *καί μοι μάττορας τούτων κάλει*; Lat. *quotus enim quisque; qua de causa; magna cum laude*. Parenthesis is verder een oeroud typisch spreektaal-procédé ²⁾, evenals de invoeging van een vocatief op bepaalde plaatsen van de zin. Ook staat vast, dat bv. uitdrukkingen voor totaliteit en negatie ³⁾ vaak de eerste plaats van de uiting innemen en daardoor gescheiden zijn van die elementen waarmee ze naar de zin het meest intiem verbonden zijn, getuige zelfs proza-voorbeelden als Xen. Anab. 2, 1, 19 *μηδεμία σωτηρίας ἐστὶν ἐλπίς* en tangstructuren in metrische vorm als β 145 *νήποιον κεν ἔπειτα δόμων ἔντοσθεν ὄλοισθε* waar *νήποιον* bij *ὄλοισθε* ‚behoort’. Bij deze en dergelijke tendensen komt echter ook in de spreektaal de spanningwekkende en aandacht vestigende kracht van de disjunctie en zo gebruiken ook betrekkelijk onge Kunststelde proza-auteurs het procédé, ook in de Oudheid. Cato, De Agr. 135 *aratra in terram validam Romanica bona erunt, in terram pullam Campanica*. En dan is er de factor van de natuurlijk voortschrijdende, toevoegende, rectificerende, afdwalende, uitweidende gedachte, van de subjectief-ongedwongen zinsbouw, die er op allerlei wijzen toe leidt, dat gecoördineerde of gesubordineerde termen pas later volgen dan mogelijk ware geweest: RV. 1, 160, 5 *ḱṣatram¹ dyāvā-prthivi² dhāsatho³ brhat⁴* „ge geeft³, Hemel en Aarde², wel-gefundeerde⁴ heerschappij¹”. Appositionele aanrijging ⁴⁾ en amplificatie ⁵⁾ zijn inderdaad hoofdkenmerken van deze stijl: H 264 f. *λίθον ἐλλετο χειρὶ παχείῃ | κείμενον ἐν πεδίῳ, μέλανα τροχόν τε μέγαν τε*.

3) ‘Spaltung’ is ook aanwezig in de zeer frequente syntaktische structuur: Mhd. *des küniges sun von Frankriche* in plaats van *des küniges von Frankriche sun*. Hier wordt door de Spaltung een al te grote belasting van één zinsdeel en vaak ook een al te kort slot-element vermeden. In oud proza en in tot formule geworden

het verbum de laatste plaats; het voor de begripsinhoud van de zin overtollige, maar ‘emotionele’ pronomen van de eerste persoon (zie Acta Orient. 19, p. 211 vlgg.), dat in verzekeringen, ‘bezwingingen’ en derg. op de eerste, maar ook op een andere plaats kan staan, komt in een rythmisch zwakke positie (vgl. ζ 28), maar zoals vaker in onmiddellijke opeenvolging met een pronomen van de tweede persoon.

¹⁾ A. Meillet, La phrase nominale pure, Mém. de la Soc. de Ling. 14, p. 1 vlg.

²⁾ W. Wüst, Schaltsatz im Rgveda, Diss. München 1923 (zie n. 3 p. 7).

³⁾ Zie La place de la particule négative, Leiden 1951, o.a. p. 48 vlgg.

⁴⁾ E. Schwyzer, Zur Apposition, met wiens theoretische verklaring t.a.v. het ontstaan van apposities ik het niet geheel eens ben.

⁵⁾ On amplified sentences in Four studies in the language of the Veda, 's-Gravenhage 1959, p. 7-70.

wendingen vindt men vele frappante voorbeelden: in een Ionische inscriptie *Ἀριστοκλέος γυναικὸς τὸ Τηλεφανέος*; men denke ook aan de Latijnse formule *Caius Caelius Caii filius Arventus* en niet *C. C. Arventus* ¹⁾. Maar dit procédé is in wezen identiek met de bekende structuur *Διὸς γόνος αἰγιόχοιο* en ligt ten grondslag aan de bouw van verzen als *α 27 Ζηρὸς ἐνὶ μεγάροισιν Ὀλυμπίου ἀθροοὶ ἦσαν* en *α 72 Φόρκωνος θυγάτηρ ἄλδς ἀτρογέτοιο μέδοντος*; met reliëf van het vooropgeplaatste lid van een woordgroep: *RV. 3, 30, 11 ἐκο¹ δνέ² νάsumatī³ samīcī⁴ indra⁵ | δ⁶ paprau⁷ pṛihivīm⁸ utā⁹ dyām¹⁰* „Indra⁵ heeft⁷ alleen¹ de twee² bezittingenrijke³, tot een paar verenigde⁴ hemel¹⁰ en⁹ aarde⁸ vervuld⁶ ⁷⁾”.

Over welk een natuurlijk, maar tegelijk effectrijk middel tot releveren of leggen van emphase de oude talen met hun zg. vrije woordvolgorde beschikten, kan ook uit auteurs van eenvoudige stijl blijken: Xenophon's (*Anab. 2, 2, 14*) *ἔδοξαν πολεμίους ὄραν ἱππέας* is iets anders dan een *ἔδοξαν ὄραν πολεμίους ἱππέας*. Een woordvolgorde als *γ 161 ἔριω ὄρσε κακῆν* ²⁾ is daarom in oorsprong en wezen evenmin een product metri causa of van dichterlijke willekeur als *RV. 1, 2, 7 mītrām¹ huve² pūtādaksam³* „Mitra¹ roep ik aan² (het werkwoord is toonloos) die van zuivere bekwaamheid is³⁾”, of *1, 91, 5 tvām¹ bhadrō² asi³ krātuḥ⁴* „gij¹ zijt³ gunstige² vindingrijkheid⁴⁾”. Samenwerking van enkele dezer factoren verklaart de structuur van verzen als *A 1-2 μῆριν* (thematische aanvangspositie) *ἄειδε, θεά, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος* ³⁾, | *οὐλομένην, ἣ . . .*, hoe onnavolgbaar ze als dichterlijke prestatie ook zijn.

4) Overeenkomstige opmerkingen zouden bv. te maken zijn over de positie van epitheta en apposities ten opzichte van de namen waarbij ze 'behoren' ⁴⁾, en die andere neiging ze paarsgewijze samen te voegen, in proza in een afzonderlijk colon, in metrische teksten in een afzonderlijk versdeel, zodat verzen ontstaan als *α 38 Ἐρμείαν πέμπαντες ἔσοσκοπον ἀργεῖφόντην*, tegenhanger van Indische verzen als *RV. 1, 1, 3 agnīnā¹ rayīm² aśnavat³ | pṛīsam⁴ evā⁵ divē-dive⁶ |*

¹⁾ Zie ook W. Schulze, *Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen*, Berlin 1904, p. 128 A 4.

²⁾ Dit type, Spaltung veroorzaakt door het werkwoord, is intussen, al is het oud — cf. e.g. v 58; 70 — en komt het ook in de taal van stilistisch eenvoudige inscripties voor, onder invloed der rhetoren gecultiveerd. Zie L. Lindhamer, *Zur Wortstellung im Griechischen*, Diss. München 1908.

³⁾ De vooropplaatsing van het epitheton kan enige spanning wekken; vgl. B. Delbrück, *Vergl. Syntax der indogerm. Sprachen III*, Strassburg 1900, p. 198 (te generaliserend); Ed. Schwyzer, *Zur Apposition*, Abh. deutsch. Akad. 1945-1946, 3, p. 8. Anders over *Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος*: Wackernagel, *Indog. Dichterspr.* p. 14 (199). Vgl. bv. I 664 vlg.

⁴⁾ Dat *A 11 οὐνεκα τὸν Χρυσῆν ἠτίμασσε ἀρητήρα* oorspronkelijk geweest kan zijn „weil er den entehrte, (weil er) den Chr. (entehrte), (weil er) den Priester (entehrte)” (Schwyzer, *Apposition*, p. 10, n. 3) is m.i. volkomen onaannemelijk.

*yaśasam*⁷ *virāvattamam*⁸ „door Agni¹ verwerve men³ bezit², voor-
spoed⁴ dag aan dag⁶, roemrijke⁷ en rijk aan helden⁸”. Dat ook
deze structuren aesthetische effecten met zich kunnen meebrengen
moet ik hier onbesproken laten. Aanstippen kan ik ook alleen maar,
dat deze disjunctie tevens weer een versvormende, versbindende
kracht heeft: merkwaardig parallel plaatsen de oude Indische en
Griekse dichters de naar de zin bijeenbehorende woorden graag op
de eerste plaats van beide versheften: *a* 187 *ξεῖνοι δ' ἀλλήλων*
πατρώιοι εὐχόμεθ' εἶναι. Dubbele versbinding, en door een tang, en
door positie van syntactisch nauw verbonden woorden aan weers-
zijden van de caesuur is eveneens frequent, ook in zo uiterst een-
voudige syntactische structuren als AV. 1, 7, 7, *tvām¹ agne² yātu-*
dhānān³ / úpabaddhām⁴ ihā⁵ vaha⁶ „gij¹ Agni², breng⁶ de tovenaars³
gebonden⁴ hier⁵”, structuren waarvan men zich niet kan voor-
stellen, dat de gewone spreektaal ze niet zou hebben gekend.

5) Een oude en verbreide woordvolgorde, te illustreren aan het
Herodotus voorbeeld 1, 8 *πολεε δίκως ἐκείνην θεήσεαι γυμνήν* is deze:
heeft een werkwoord twee accusatieven van verschillend karakter
bij zich, dan staan deze vaak aan weerszijden van het werkwoord¹);
is bv. één praedicatief van aard, dan staat deze zeer vaak na het
werkwoord, veelal dus geheel aan het eind van de zin²). Deze
structuur is ook herhaaldelijk in metrische vorm gegoten: RV. 5,
26, 7 *ny¹ agnīm² jātavedasam³ / . . . / dādihātā⁴ devām⁵ ṛtvijam⁶*
„stelt⁴ Agni² Jātavedas³ aan¹ tot goddelijke⁵ offerpriester⁶”, en
Σ 345 . . . / *Πάτροκλον λούσειαν ἀπο βρότον αἱματόεντα*.

6) Een der opvallende posities van het werkwoord is de zg.
‘rhythmische Stellung’; beter zou zijn: die positie van het verbum,
die een zekere gebalanceerdheid, een zeker equilibrium te weeg
brengt. Een voorbeeld, één uit duizenden, is Plato Apol. 27 D
τοὺς δὲ δαίμονας οὐχὶ ἤτοι θεούς γε ἡγοῦμεθα ἢ θεῶν παῖδας; Van het
Grieks uit, zuiver synchronisch bezien, staat het verbum midden
in de zin, vóór een synslied dat, met een conjunctie of anderszins
verbonden met het aan het werkwoord voorafgaande deel van de
zin, daarvan een uitbreiding is. De zin zou na het werkwoord af
kunnen zijn. Zo ook in het Latijn: Nep. 4, 4, 3 *plurima miscere*
coepit et maiora concupiscere en vaak in het Sanskrit: een metrisch
voorbeeld is RV. 2, 15, 2 *d¹ ródasi² aprṇad³ antárikṣam⁴* „hij vulde¹ ³
beide delen van het heelal², de atmosfeer⁴”. Men moet het verschijn-
sel echter ruimer formuleren: het betreft volstrekt niet alleen deze
zg. rythmische positie van het werkwoord. Doodgewoon in de hier
besproken talen is Cic. Br. 39 *ante Solonis aetatem et Pisistrati*.
Waar is echter, dat zeer vaak het praedicaat in een of andere vorm

¹) Al of niet door andere woorden daarvan gescheiden.

²) Amplified sentences, p. 16 vlg.

op deze wijze een middenpositie inneemt. Wederom statisch gezien kan men zeggen: dat in zo'n geamplificeerde zin het praedicaat (of een ander zinselment) op een zodanige wijze in het midden staat, dat de zin stijgend-dalend is gebouwd; het zwaartepunt ligt in dat midden-woord. Dit is, nog meer in het algemeen, zo te formuleren: twee gecoördineerde zinsdelen of woordgroepen worden zeer vaak gescheiden door een woord dat logisch bij beide behoort. Dit woord markeert daardoor en door zijn positie een insnijding. Daarna was ongetwijfeld een kleine pauze. Het betekende een modulatorisch gewichtige plaats, een voorlopige limiet (de zin zou uit kunnen zijn), een hoogtepunt waarna een daling begon. Het mag, onbewust, een aesthetisch aangename indruk maken, het mag aan het bevattingvermogen van de hoorder tegemoetkomen, het is stellig niet alleen, zoals bv. Kühner-Gerth suggereren ¹⁾, een door rythme bepaalde woordvolgorde of zinsbouw. Hoewel dergelijke structuren in het algemeen telkens weer opnieuw een zekere oorspronkelijkheid kunnen hebben onder invloed van tendensen, die in de algemene dagelijkse taal bestaan, zijn ze ook tot op belangrijke hoogte gemechaniseerd, omdat deze tendensen door de eeuwen heen in het algemeen gelijk blijven: de gewone spreektaal van de mens van eenvoudige, ongeschoolde geest vermijdt graag lange overspanningen en complexe zinnen die vooruitzien en concentratie bij spreker en hoorder vereisen. Men prefereert de zin tot een voorlopig einde te brengen en elementen die logisch bij een van de voorafgaande zinsdelen behoren aan het slot toe te voegen: de bekende verschijnselen van amplificatie. Daarbij hadden veelvuldig gebruikte korte zinsstructuren een dominerende invloed. In hoeverre in ieder afzonderlijk geval een zekere spontane originaliteit, mechanisatie of — derde factor — min of meer bewuste kunstmatigheid of effectbejag aanwezig is, is uiteraard zelden uit te maken. Maar dit staat vast, dat de oude dichters deze zinstypen ook zeer goed kennen. Homerus heeft bv. *A 45 τόξ' ὄμοισιν ἔχων / ἀμφηρέφεια τε φαρέτρην*; *50 οὐρήας μὲν πρῶτον ἐπώχετο / καὶ κύνας ἀργούς* ²⁾ en de Veda talloze voorbeelden van dergelijke aard ³⁾. Op de plaats waar we zoëven het bestaan van de pauze vermoeden ligt de caesuur. Deze syntaktische structuur is daarmee volledig een principe van versbouw geworden ⁴⁾.

7) Een welbekende rangschikkingstendens is die welke gewoonlijk

¹⁾ R. Kühner-B. Gerth, *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache*, II, 1⁴, Leverkusen 1955, p. 604.

²⁾ Een ander voorbeeld: ρ 283.

³⁾ Enige staan vermeld in *Stylistic repetition in the Veda*, p. 356, waar ook proza-voorbeelden.

⁴⁾ Ook het *ἀπὸ κοινοῦ*, de middenpositie van een element dat twee niet door conjuncties verbonden zinnen of zinsdelen gemeen hebben, ligt

naar Behaghel¹⁾ genoemd wordt, al komt de oud-Indische grammaticus Pāṇini²⁾ de eer toe hem al in de grijze oudheid voor composita geformuleerd te hebben. In allerlei talen, Indo-Europees of niet³⁾, volgen twee of meer gecoördineerde zinslementen bij voorkeur zo op elkaar dat het langste achteraan staat of dat ze in 'zwaarte', uitgebreidheid, toenemen⁴⁾. Dit uitermate frequente verschijnsel vinden we niet alleen in composita als het Sanskrit *śūdrāriyau* „een Ariër en een śūdra”, in tweeledige uitdrukkingen als *τροφήν τε και γένεσιν*, niet alleen bij redenaars — *augeri debent sententiae et insurgere* zegt Quintilianus 9, 4, 23 —, maar ook zeer vaak als een principe van versbouw, en wel op verschillende manieren: overbekend is het type B 460 *χηρών η γεράνων η κόκνων δουλιχοδείρων*, het laatste substantief krijgt een adjectief bij zich; en de formule a 206 *ἀλλ' ἄγε μοι τόδε εἰπέ και ἀτρεκέως κατάλεξον*, en in de Veda R.V. 1, 90, 9 *śám¹ no² mitráh³ śám⁴ váruṣah⁵ | śám⁶ no⁷ bhavatu⁸ aryamā⁹ | śám¹⁰ na¹¹ índro¹² bṛhaspátih¹³ | śám¹⁴ no¹⁵ vísṇur¹⁶ urukramáh¹⁷* „tot heil¹ moet⁸ ons² M.³ zijn⁸, tot heil⁴ V.⁵, tot heil⁶ ons⁷ A.⁹, tot heil¹⁰ ons¹¹ I.¹² en B.¹³, tot heil¹⁴ ons¹⁵ de verschrjddende¹⁷ V.¹⁶”; of het type B 188 *ὄν τινα μὲν βασιλῆα και ἔξοχον ἄνδρα κικεῖν*, of bv. het type a 39 *μήτ' αὐτὸν κτείνειν μήτε μνάσθαι ἄκοιτιν*, waar men niet moet zeggen, dat de leden zo gerangschikt zijn wegens de caesuur, want deze tendens leeft ten volle in de taal: het is eerder zo, dat juist de grote voorliefde voor hexameters met de caesuur op deze plaats tenslotte door dezelfde tendens veroorzaakt is⁵⁾.

8) Welbekend is de neiging uit de omgangstaal om dezelfde of verwante gedachte dubbel, vaak driedubbel te formuleren, algemener om dezelfde zinsstructuur een-, vaak tweemaal te herhalen. Ook hier blijkt de tendens der toenemende leden dan door te gaan: het zg. tricolon abundans⁶⁾. Terecht heeft Haffter⁷⁾ opgemerkt, dat

in de Veda ten grondslag aan versstructuur, bv. R.V. 7, 34, 5. Vgl. ook K. F. Geldner, *Der Rig-veda übersetzt*, II, Harvard 1951, p. 214. Voor een definitie van de vaak slordig gebruikte term *ἀπό κοινού* en (oudere) literatuur: O. Behaghel, *Deutsche Syntax*, III, Heidelberg 1928, p. 533 vlgg. — Over deze structuur ook H. J. Rasz, *Der Satzanbau*, Untersuchungen über eine eigentümliche Wortstellung in Griechisch und Lateinisch, (ongedrukte) diss. Göttingen 1950 (met uitvoerige bibliographie).

¹⁾ O. Behaghel, I.F. 25, p. 11 vlgg.; K.Z. 57, p. 161 vlgg.; vgl. ook W. Havers, *Handbuch der erklärenden Syntax*, Heidelberg 1931, p. 262.

²⁾ Pāṇini, 2, 2, 34.

³⁾ Zie ook W. Caland, in *Acta Orientalia* 9, p. 59 vlgg.

⁴⁾ Soms zelfs bijna absoluut en mechanisch: zie voor het Assyrisch-Babylonisch, H. Eheloff, in *Leipziger Sem. Stud.* 6, p. 3.

⁵⁾ Vgl. ook B. Snell, *Griechische Metrik*, Göttingen 1957, p. 6, waar 'caesuur' overigens onjuist gedefinieerd is.

⁶⁾ Voorbeelden: E. Lindholm, *Stilistische Studien zur Erweiterung der Satzglieder im Lateinischen*, Lund 1931, p. 100 vlgg.

⁷⁾ H. Haffter, *Untersuchungen zur altlateinischen Dichtersprache*, Diss. Freiburg i.Br. 1934, p. 54, n. 0.

bij het tricolon naast psychologische motieven ook formele drijfveren bijzonder sterk meespreken, bv. de neiging bepaalde woorden op bepaalde plaatsen te herhalen. Terecht ook vermoedt hij, dat waar dit in de dagelijkse taal zeer gewoon pleegt te zijn, „Senarbeitspiele wie Plautus Pseud. 1080 *quid ait? quid narrat? quaeso quid dicit tibi?* über deren Niveau kaum hinausgehen werden”. Maar vele verzen in de Veda, in Homerus, in de Litause poëzie zijn niets anders dan dergelijke ‚tricola’: β 120 *Τρωά τ' Ἀλκμήνη τε ἐνστέφανός τε Μυκίμη*¹). In de Sanskrit poëzie zijn de voorbeelden zonder tal: AV. 5, 4, 6 *tam¹ d² vaha³ tám⁴ niškuru⁵ | tám⁶ u⁷ me⁸ ágadam⁹ krdhi¹⁰* „breng³ hem¹ hier², maak⁵ hem⁴ los⁵, maak¹⁰ hem⁶ ook⁷ vrij van ziekte⁹ voor mij⁸” en ook in de Awesta ontbreken ze niet. Dichtertraditie gaat hier samen met de religieuze, die dergelijke triplicatie zeer waardeert²): Taitt. Ār. 1, 5, 1 *nāgnir¹ nendro² na³ pavamānah⁴* “niet Agni¹, niet Indra², niet³ de wind⁴”. Maar om welke redenen ook dichters dit procédé hebben toegepast en nagevolgd en hoe pathetisch bijvoorbeeld Ennius het al weet uit te buiten: 113 *o pater, o genitor, o sanguen dis oriundum*, het feit blijft bestaan, dat deze verzen niets anders zijn dan metrische styliseringen van een zeer bekende spreektaal-structuur.

9) Ook de veelvuldig optredende combinatie van een of meer gecoördineerde woorden en woordgroep, in de regel in deze volgorde, is een uitvloeisel van deze tendens: Schiller's *mutlos und ohne Hoffnung* en Luther's *wider den schwermergeist und feinde des heiligen sacraments*. Natuurlijk kan een handige toepassing effect hebben en daardoor is deze structuur bij redenaars geliefd geweest: Cicero, Pro Cluentio 50 *ingeniosus et in dicendo exercitatus*. Als Plautus Aul. 337 schrijft *stultus et sine gratia*, is dat dus zeker geen bedenkfel metri causa en een Homerisch vers als α 41 *δρότ' ἀν ἡβήση τε καὶ ἤς ἰμείρεται αἴης* is dezelfde structuur in metrische vorm. Hoezeer we het vers aesthetisch mogen waarden, het principe van zijn bouw is een alledaags verschijnsel. Een Vedisch voorbeeld is RV. 2, 7, 6 . . . | *pratnó¹ hótā² várenyah³ | sáhasas⁴ putró⁵ ádbhutaḥ⁶* „de oude¹ uitmuntende² hotar³, de wonderbaarlijke⁶ zoon⁵ van de overwinnende kracht⁶”.

10) Behaghel zelf rekende ook de zeer vele gevallen van disjunctie van de typen *gulden und silbern Kelche oder aus zin gemacht*, of Schiller's *sah aber blasz aus und schwächtigt* als bepaald door zijn Tendenz (Tendenz: m.i. zo beter dan Gesetz) der wachsenden Glieder. Hier speelt echter ook de al genoemde neiging een rol om grote syntaktische overspanningen te vermijden en de uiting

¹) Vgl. bv. ook v 136 en vooral B 496 vlgg.; N 790 vlgg.

²) O. Weinreich, in Studi e Materiali di Storia delle Religioni IV, Rome 1929, p. 198 vlgg.

liever achteraf te amplificeren. Maar toe te geven is, dat juist een langere gecoördineerde term op deze wijze achteraan pleegt te komen: Cato, R.R. 6, 3 *ulmos serito et partim populos* ¹⁾; op Griekse inscripties formules als *πρόξενον εἶναι καὶ εὐεργέτην*. Maar dit is het principe waarop versregels zijn gebouwd *a* 13 *τὸν δ' ὄλον νόστου κεχρημένον ἠδὲ γυναικός* en tal van versregels in de Veda: AV. 11, 4, 17 . . . | *ósadhayah¹ prá² jāyante³ | átho⁴ yáth⁵ kás⁶ ca⁷ virúdhah⁸* „. . . ontstaan^{2 3} de kruiden¹ en verder⁴ allerlei^{5 6 7} planten⁸”. Bij nadere beschouwing blijken ook hier deze zaken vaak weer gecompliceerder te zijn dan zij menen die met Behaghel ²⁾ zelf geneigd zijn deze rangschikkingstendens geheel of gedeeltelijk uit fysische of fysiologische principes te moeten verklaren. Ze kan ook een belangrijke aesthetische functie krijgen en deze kunnen dichters bewust of onbewust uitbuiten. Deze disjunctie is bv. uitermate geschikt om het uitgestelde door zijn zwaarte opvallende en vaak niet meer verwachte element, in zijn isolement, te releveren.

11) We spraken over de regel van Wackernagel. Daarop zijn uitzonderingen. Wackernagel zelf en anderen noteren er een aantal van en merken, terecht, op, dat ze relatief gezien weinig frequent zijn. Ze zouden echter verzameld moeten worden en zijn zeker nadere studie waard ³⁾. Want vaak zijn ze, bv. van uit het gezichtspunt, dat wij hier huldigen, interessant en volkomen verantwoord. Neem bv. *II* 238 *ἦδ' ἔτι καὶ νῦν μοι τόδ' ἐπικρήνηνον ἐέλωρ*: na het voorafgaande „vroeger verhoorde je me als ik bad” volgt het geladen nadrukkelijke „ook nog deze maal . . .”; dat dringt zich, aanknopend en in tegenstelling gereleveerd, naar voren, onmiddellijk aan het begin van de tweede zin. Nu kan men wel betogen, dat *ἔτι καὶ νῦν* een formule of liever een phrase is (*I* 259), en dat *ἔτι καὶ* vaker onmiddellijk na een monosyllabisch eerste woord van een vers voorkomt (*B* 229; *II* 651; *X* 235; elders *Ψ* 386), de conclusie, dat de woorden in *II* 238 zo en niet anders op elkaar volgen, omdat de dichter een vaste wending op een voorkeursplaats moest onderbrengen zou mij onjuist lijken. Ook in *II* 523 is een enclitisch *μοι* naar achteren gedrongen: *ἀλλὰ σὺ περ μοι ἀναξ τόδε καρτερόν εἰλος ἄκεσαι* (let daarbij ook op de scheiding van *σὺ* en *ἀναξ*). Hier wordt een nadrukkelijk beroep op de aangesprokene gedaan en deze wordt tegenover de in het voorafgaande vers genoemde gesteld (*ὁ δ' οὐδ' οὐ παιδὸς ἀμύνει*). Weer zou men m.i. onjuist doen te blijven stilstaan bij de uitkomst van de statistiek — de wending *ἀλλὰ σὺ πέρ μοι* of *μν* komt vaker zo voor: *δ* 379; *A* 508; vgl. ook *δ* 468 en wel op

¹⁾ Zie P. Linde, in *Glotta* 12, p. 172.

²⁾ Behaghel, *Deutsche Syntax*, IV, Heidelberg 1932, p. 5 vlg.

³⁾ Hierover is een publicatie in voorbereiding.

dezelfde plaats van het vers — en op grond daarvan tot de al dan niet stilzwijgende conclusie over te gaan, dat daarom dan ook op onze plaats de volgorde is zoals ze is. Want in alle geciteerde aansporingen is deze positie syntactisch de enige, die de door *περ* versterkte contrastwerking van *ού* tegenover een in het onmiddellijk voorafgaande genoemde ¹⁾ of het reliëf van dit pronomen recht doet. Er is een volkomen doorzichtige syntactische reden waarom deze woorden *ἀλλὰ οὐ πέρ μοι* (of *μιν*) de zin en het vers openen en bij het pronomen de positie van Wackernagel niet optreedt. Ik zou nog verder willen gaan: 1e omdat ze een frequente syntactisch volkomen gedetermineerde woordvolgorde en positie was, is deze phrase een formuleachtig element in de versbouw kunnen worden; 2e de voorkeur van de formule voor een bepaalde plaats in het vers moet bestudeerd worden vanuit de voorkeur van de door die formule gerepresenteerde syntactische groep voor een corresponderende plaats in de zin.

12) De uitdrukking *εὐρύτερος δ' ὄμοισιν ἰδέσθαι* moet goed proza-Grieks geweest zijn ²⁾, maar voegt men tussen de beide laatste woorden *ἰδὲ στέρνοισιν* in, dan krijgt men een goede hexameter, die zo staat Γ 194. De dichter doet hier niets anders dan een gewone spreektaalstructuur op een eveneens in de normale gesproken taal welbekende manier uitbreiden, nl. door interlacing of interne duplicatie. Voorbeeld: ik geef Kees een appel: ik geef Kees en Piet een appel. Dwz. bij verdubbeling van een der elementen van een normaal zinsschema blijft de hoofdstructuur gehandhaafd. Dichters maken hiervan vaak gebruik: Γ 212 *ἀλλ' ὅτε δὴ μύθους καὶ μῆδεα πᾶσιν ὕφαινον*; vergelijk ook Γ 218 *σκῆπτρον δ' οὐτ' ὀπίσω οὐτε προπρηγὲς ἐνώμα*. Men merke op, dat hier telkens de caesuur, zeer natuurlijk, voor het uitbreidende element ligt. Daardoor, en door het in deze gevallen spoedig optredende flectierijm, de verhoogde mogelijkheid tot het gebruiken van complementaire constructies (*τε . . . τε* etc.), van alliteratie en dergelijke, van gedeeltelijke synoniemen of tegengestelde begrippen ³⁾, heeft deze interne duplicatie, al mag ze nu en dan een welkom middel geweest zijn om überhaupt een vers te vormen, een sterke versbindende kracht. Zelfs de verbinding van dit procédé met een herhaalde apostrophe behoeft geen verzenmakersnoodsprong te zijn: R.V. 1, 160, 5 *té¹ no² grṇāné³ mahinī⁴ máhi⁵ śrávah⁶ | kṣatrām⁷ dyāvāprthivī⁸ dhāsatho⁹ brhāt¹⁰* „geprezen³ O twee groten⁴, verleent⁹ ons² dus¹, hemel en aarde⁸, grote⁵ roem⁶ en een goedgevestigde¹⁰ heerschappij⁷”. De-

¹⁾ Zie ook J. D. Denniston, *The Greek particles*², Oxford 1954, p. 483.

²⁾ Vgl. Xen. An. 2, 6, 9 *τῆ φωνῆ τραχύς* en derg. (Schwyzer-Debrunner, o.c., II, p. 168).

³⁾ Vgl. bv. nog α 25; σ 383 en de typen ρ 384 vlg; σ 304 vlg.

zelfde uitbreiding, en dubbele toespraak met naam en epitheton, is ook in gesproken taal een welbekend middel om te insisteren, iemand te winnen, althans het contact met hem te onderhouden; hoeveel te meer in religieuze teksten ¹⁾.

13) Een welbekende formule, in variatie voorkomend, is *A* 84 τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη πόδας ὠκὺς Ἀχιλλεύς; *v* 139 τὸν δ' ἀπαμειβόμενος προσέφη νεφεληγερέτα Ζεὺς of elders κρείων Ἀγαμέμνων, etc., *Γ* 129 ἀγχοῦ δ' Ἰσταμένη προσέφη πόδας ὠκέα Ἴρις, etc. Men kan natuurlijk verschillende feiten vaststellen: de keuze en de plaats van de epitheta πόδας ὠκὺς etc., de voorkeur van de formule met eigennaam voor het tweede lid, de mogelijkheid van variatie in het eerste lid, en zich afvragen in hoeverre de positie van de eigennaam bepaald wordt door de plaats van het epitheton etc. Alles goed en wel: vast staat, dat de syntaktische structuur van deze formule volkomen beantwoordt aan wat men kan noemen een oude Indo-Europese standaard constructie: het anaforische pronomem, dat krachtens zijn functie de zin opent, wordt onmiddellijk gevolgd door een nominale verbale vorm die het regeert; het werkwoord na een korte pauze na het zware semi-autonome zinsbegin met inversie daarop volgend vóór het subject ²⁾, dat automatisch naar het eind verschoven wordt en op natuurlijke wijze zijn epitheton bij zich neemt en wel vóór zich op de syntaktisch zwakste plaats van het tweede versdeel, wat geheel past bij de rol die dergelijke epitheta in de zin spelen. Daarbij valt nog te overwegen, dat het subject in deze en dergelijke formules een zware woordgroep vormt (eigennaam met epitheton), die als zodanig toch reeds voorkeur voor de laatste plaats heeft: *A* 121 τὸν δ' ἠμείβετ' ἔπειτα ποδάροχης δῖος Ἀχιλλεύς. Bovendien zijn er plaatsen waar de slotpositie van het subject stylistisch volmaakt is: eigennamen van personen die de gesprekspartner of de hoorder bekend zijn, hebben vaak een voorkeur voor een Nachtragpositie, de 'nachhinkende' eigennaam ³⁾, vertegenwoordigd door het Oud-Indische prozatype *sa*¹ *hovāca*² ³ *gārgyah*⁴ lett. „die¹ dan² sprak³, Gārgya²⁾”, Plato, Charm. 161 c ἦ δ' ὅς ὁ Χαρμίδης en overeenkomstige gevallen in Latijn, Iers en elders, maar ook door metrische 'formules' als *N* 823 ὁ δ' ἀμείβετο φαίδιμος Ἔκτωρ ⁴⁾. Welnu, in *Γ* 121 wordt Iris ten tonele gevoerd, die aan Helena verschijnt: van beide figuren wordt eerst wat verteld en pas

¹⁾ Vgl. ook RV. 1, 102, 1 *tam utsave ca prasave ca sāśahim*; *v* 8 ἀλλήλοισι γέλον τε καὶ εὐφροσύνην παρέχουσαι; 138 etc. Korthheidshalve sta ik niet stil bij verstypen als bv. *ε* 295 αἴγας ἐπ' ἀργότερας ἠδὲ πρόκας ἠδὲ λαγωούς; *ε* 313 εἰ τοιούδ' εἶη ἡμὲν δέμας ἠδὲ καὶ ἔργα; *v* 171 τοῖσω δ' Ἀλιείνοσ ἀγορήσατο καὶ μετέειπεν; *v* 10; 76; *ξ* 402-3; *v* 141-2 enz.

²⁾ Zie Place du verbe, p. 28 vlg.

³⁾ Havers, Handbuch, p. 49.

⁴⁾ Place du verbe, p. 79 vlg.

negen verzen verder gaat de bodes der goden spreken: ἀγχοῦ δ' ἰσταμένη προσέφη πόδας ὠκέα Ἴρις; bij alle andere syntaktische 'kwaliteiten' van deze formule komt de eigennaam, herinnerend en inleidend, nog zeer idiomatisch aan het eind. Poëtisch ten zeerste geslaagd, stilistisch volkomen adequaat en doorzichtig, maar ongetwijfeld syntaktisch in overeenstemming met normale structuren der gesproken taal¹⁾.

14) Het is in verschillende talen op te merken, dat een zwaar zinsbegin, bv. het initiale optreden van bepaalde adverbia of adverbiale groepen inversie van het werkwoord met zich meesleept: vergelijk in onze eigen taal: *gewoonlijk loop ik door die straat* tegenover *ik loop gewoonlijk door die straat*²⁾. Cf. bv. ook Xen. An. 5, 2, 24 ἔξαπίνης γὰρ ἀνέλαμψεν οἰκία . . .; of, als het hexameterachtige begin van dit citaat de lezer zou doen denken aan epische invloed: 4, 1, 10 ἐξ ἀπροσδοκίτου γὰρ αὐτοῖς ἐπέπεσε τὸ Ἑλληνικόν. Men kan zich daarom afvragen, of dit syntaktische feit niet van fundamenteel belang is geweest bij de fixatie van een formulevers als ζ 112 etc. ἐνθ' αὐτ' ἄλλ' ἐνόησε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη en of het niet de verklaring aan de hand doet van de afwijkende bouw van ζ 251 αὐτὰρ Νausικία λευκώλενος ἄλλ' ἐνόησεν, waarin nog niet lang geleden Marzullo³⁾ zonder de aandacht aan de syntaxis te schenken een moeilijkheid zag. Het is m.i. niet toevallig, dat Homerus in zijn woordvolgorde speciaal in de positie van het werkwoord overeenstemt met de vertaling in normaal Nederlands: *toen echter had de godin wat anders in de zin; maar Nausikaa bedacht wat anders*. In het Vedisch bv. ΚαῦθαUp. 2, 2 *tau*¹ *samparitya*² *vivinakti*³ *dhīrah*⁴ „ deze twee¹ van alle kanten bekijkend² onderscheidt³ de wijze⁴”.

15) Een andere formule, die syntaktisch zo normaal van bouw is als maar kan, is Π 112 ἔσπετε νῦν μοι μοῦσαι Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι; als men interpungeren wil, na en niet met bv. Faesi-Franke, voor *μοῦσαι*: imperatief voorop, gevolgd door accessoire woordjes, aanspraak voor de pauze en gevolgd door een appositie, leoninisch rijm.

16) Amplificatie, uitbreiding aan het eind wanneer eigenlijk een normale syntaktische structuur al ten einde is, komt in de gesproken taal zeer veel voor om het even of ze alleen maar toevoegend, of

¹⁾ Vgl. bv. Mbh. 3, 37, 21 *taṃ dr̥ṣṭvā tatra kavinteyam . . . / abruvan brāhmaṇāḥ*; 123, 2; in het Sanskrit met vele variaties en uitbreidingen, zoals bv. Mbh. 4, 13, 20 U. *taṃ udyamya mahābāhur bhrāmayāmāsa pāṇḍavaḥ*; 15, 21 *tāṃ mrgīm iva samtrastām dr̥ṣṭvā kṛṣṇām samīragām / udatisṭhat tadā sūto . . .*; 6, 26, 61 *tāni sarvāṇi samyamya yukta āsita matparaḥ*.

²⁾ Vgl. ook Behaghel, Deutsche Syntax, IV, p. 12, § 1428 over het oude en verbreide type negatie + verbum aan het zinsbegin; W. Deutschbein, System der neuenglischen Syntax, Cöthen 1917, p. 30 vlgg.

³⁾ B. Marzullo, Il problema omerico, Firenze 1952, p. 305; 440.

verduidelijkend, uitweidend, rectificerend is ¹). Ook hier hebben de oude dichtertradities op parallelle wijze op de dagelijkse taal moeten steunen: AV. 2, 14, 1 *sárvās¹ cándaśya² naptīyo³ | nāsádyāmah⁴ sadānvāh⁵* „alle¹ dochteren³ van de onstuimige² doen we ten onder gaan⁴, de Sadānvās⁵” is goed te vergelijken met A 11 *ὄνεκα τὸν Χρόσον ἠτίμασεν ἀρητήρα*. Vaak echter zijn dergelijke ‘uitbreidingen’ niet beperkt tot één woord, maar hebben ze de omvang van een versdeel: RV. 1, 84, 4 *imám¹ indra² sutám³ piba⁴ jýéṣṭham⁵ ámarīyam⁶ mádam⁷* „drink⁴, o Indra², deze¹ uitgeperste³, de voortreffelijkste⁵, van de dood bevrijde⁶, bedwelmende drank⁷”; AV. 1, 15, 4 *yé¹ sarpīśah² saṃśrāvanti³ kṣīrásya⁴ codakásya⁵ ca⁶* „wat¹ van boter² samenvloeit³, (wat) van melk⁴, en⁶ van water⁵”; a 159 *τούτοισιν μὲν ταῦτα μέλει, κίθαρις καὶ αἰοιδή*. Ook dubbele amplificatie kon een vers vormen: σ 86 *ὅς κ' ἀπὸ ῥίνα τάμησι καὶ ὄστα νηλεί χαλκῶ*.

17) Er zijn uitbreidingen van een normaal zinsschema, die op zeer begrijpelijke wijze in de regel aan het eind komen, na het werkwoord. Zo bv. alle uitdrukkingen van doel of oogmerk, van gevolg of richting van het proces en dergelijke. Vandaar is de normale positie van de datief van doel en de zg. accusatief van richting en van de daarop teruggaande verstaringsen, zoals de infinitief, achter het hoofdwerkwoord. In oud Indisch proza is het additionele, amplificerende karakter van dergelijke vormen nog duidelijk: het is een toevoeging aan een geheel dat zonder dit element ook compleet zou zijn: „(aldus zijn drievoudige schicht makend) werpt hij² ³ (die) naar zijn rivaal¹, om hem te vellen⁴”: TS. 5, 2, 6, 3 . . . *bhrātrvyāya¹ pra² harati³, strīyai⁴*, en tal van parallellen in Vedisch, Awestisch, Oud-Slavisch en Grieks. Vandaar dan ook versstructuren als RV. 10, 14, 14 *sá¹ no² devéśu³ á⁴ yamad⁵ / dīrghám⁶ áyuh⁷ prá⁸ jīvāse⁹* „dat hij¹ ons² tot⁴ de goden³ leide⁵, opdat wij een lange⁶ tijd van leven⁷ te leven hebben⁹” en A 8 *τίς τ' ἄρ σφωε θεῶν ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι*; Plaut. Poen. 1281 *tum profecto me sibi habento scurrae ludificaturi*.

De vraag mag worden gesteld — maar de tijd tot een uitvoerige beantwoording ontbreekt — of de beoefenaars der traditionele mondelinge dichtkunst in de gevallen — die bij Homerus aanzienlijk talrijker zijn dan in de Veda —, waarin een syntaktische structuur de grenzen van de metrische eenheid overschrijdt, op eigen kompas hebben moeten varen en zich onder de dwang van hun versificatietechniek bepaalde syntaktische structuren hebben moeten creëren of dat ze ook hier voortbouwen op wat uiteindelijk de gesproken taal hun aan de hand deed. Het antwoord is m.i. niet twijfelachtig. Ook hier gaan tal van procédés terug op normale syntaktische

¹) Voorbeelden: Amplified sentences.

structuren van de gesproken taal. Maar ook hier, en dat terstond ter aanvulling, hebben waarlijk grote dichters, of ze individu zijn met naam of anonyme leden van dichterscholen, daar uitgehaald wat er stylistisch en aesthetisch in zit. Keren we terug naar het begin van de Ilias: *μῆνιν ἄειδε, θεά, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος | οὐλομένην ἣ μυρὶ ἼΑχαιοῖς ἄλγε' ἔθηκεν*. Men kan gaan betogen, dat de dichter die wat van de *μῆνις* zeggen wilde en daartoe een bijzin bezigen moest, geen bijzin tot zijn beschikking had die het gehele tweede vers vulde en daarom een epitheton invoegde — zo'n soort van woord dat overal kan worden ingestrooid als het zich maar aan zijn statistisch vastgestelde plaatsen houdt —, niet te ontkennen valt, dat overal in de normale gesproken taal na een pauze een kenschetsing, nadere bijzonderheid op gereleveerde wijze kan worden toegevoegd, vooral wanneer de spreker onder spanning verkeert, bijzonder nadrukkelijk wil zijn, bij het gesprokene verwijlt. *Bezing de wrok van Achilles . . . , die verwenste . . .* zou even goed en normaal Nederlands zijn als *geef dat boek eens aan, dat dikke of laat hem naar de maan lopen, de ellendeling*; en ook wij knopen, gewoon sprekend, aan een dergelijk gepostponeerd adjectief zo nodig graag een bijzin: *geef dat boek eens aan, dat dikke, dat daar op dat tafeltje ligt*¹⁾.

Maar de Homerische dichtkunst heeft deze structuur niet alleen zeer vaak toegepast, maar ook ten zeerste gecultiveerd en zeker niet, althans niet in de eerste plaats, omdat de dichter anders geen verzen had kunnen vormen. Het bij het voorafgaande versdeelt behorende enjamberende epitheton krijgt door zijn positie bijzonder reliëf. Daardoor wordt het bijzonder geschikt om expressief of indringend te werken, de Stimmungsgehalt van een passage te verdiepen, levendig-aanschouwelijk te schilderen. Opvallend is dat vaak inhoudszware woorden graag zo gereleveerd worden en door een volgende relatieve zin in hun strekking ondersteund^{2) 3)}. De

¹⁾ Vgl. bv. ook de typen *E 9; K 314* vlg. en voor het Vedisch gevallen als RV. 10, 102, 12 *tvām¹ vīsvasya² jāgataś³ | cākṣur⁴ indrāsi^{5 6} cākṣuṣaḥ⁷ | vṣāś⁸ yād⁹ ājīm¹⁰ vṣṣaṇā¹¹ śiṣāsasi¹²* „gij¹, Indra⁵, zijt⁶ voor de gehele² wereld³ het oog⁴ van het oog⁷, wanneer⁸ gij, de stier⁸, met de stier¹¹ de wedstrijd¹⁰ wilt winnen¹² . . .” en voorts RV. 7, 20, 1 *ugrō jāñe . . . | cākṛir āpo nāryo yāt karisyān*; 2, 35, 11 *yām indhāte yuvatāyaḥ sām itthā | hīranya-varṇaḥ : ghṛtām ānnam asya*; voorts gevallen als Mbh. 3, 294, 11 . . . *mahat pāraṇ sāvitrīyā nṛpate kṛtam | ajānatyā yad . . .*

²⁾ Voor *οὐλομένην* zie C. M. Bowra, *Tradition and design in the Iliad*, Oxford 1930, p. 17. Een goede discussie van een aantal plaatsen van deze aard bij Wilgundis Hinterlechner, *Typische und untypische Verwendung homerischer epitheta*, Diss. Weenen 1953. Het is jammer, dat dit werk, dat een gezonde kritiek op de opvattingen van Parry e.a. bevat, tot nog toe ongedrukt is gebleven.

³⁾ Ook in vele andere gevallen loopt de zin na een versdeelt door op een wijze die ongetwijfeld uiteindelijk zijn grond vindt in normaal spreektaalgebruik: A 4-5; A 11-12; A 12-13.

verwantschap met het aanvangsvers van de Odyssee springt in het oog: *ἄνδρα μοι ἔννεπε μούσα πολύτροπον, δς μάλα πολλά / πλάγχθη . . .*; het schema is hetzelfde; het is echter niet 'uitgerekt' door een nominale groep als *Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος*; het karakteriserende adjectief, dat tevens de functie heeft het als eerste woord optredende substantiefbegrip weer 'op te halen', staat nu na de caesuur.

Maar zeer vaak doen de Vedische dichters evenzo als hun oud-Griekse collega's: twee of meer metrische eenheden (bij Homerus: hexameters) vormen weliswaar niet meer dan één zin, maar ieder hunner is in, of van, die zin een zeer duidelijk onderscheiden woordgroep met verspaazen op volkomen natuurlijke plaatsen. Neem bv. A 12-21; β 1 vlgg. en vele andere passages. Een van de dingen die daarbij opvallen is de mogelijkheid om dergelijke passages verschillend te interpungeren: de Indiërs lieten interpunctie dan ook achterwege. Want de delen van de mededeling, of het complete verzen of gedeelten daarvan zijn, kabbelen verder, haken aan, zetten zich voort als natuurlijke taal zonder dat de gebruiker van de taal de gecompliceerde naar logische afronding en gebalanceerdheid strevende periodebouw van het klassieke proza op het oog heeft ¹⁾. Wat volstrekt niet zeggen wil, dat zich hier de onbeholpen

¹⁾ De aaneenrijgende, aan een neiging tot min of meer evidente parenthesen toegevoegde, amplificerende, weinig straffe periodebouw van de gesproken taal herkennen we in vele strofen: R.V. 1, 1, 1 *agnim¹ ūe² puróhitam³ / yajñásya⁴ devám⁵ ṛtvijam⁶ / hotāram⁷ ratnadhātāmam⁸* „ik roep aan² Agni¹, de vooraangeplaatste³, de goddelijke⁵ officiant⁶ van het offer⁴, de hotarpriester⁷, de beste verlener van de schat⁸”; 6, 25, 6 *sá¹ patyata² ubháyor³ nṛmnam⁴ ayó⁵ / yádī⁶ vedhásah⁷ samithé⁸ hávante⁹ / vṛtré¹⁰ vā¹¹ mahó¹² nṛvā¹³ ksáye¹⁴ vā¹⁵ / vyácasvantā¹⁶ yádi¹⁷ vitantasāite¹⁸* „hij¹ (Indra) beschikt² over de manlijke kracht³ van deze⁵ beiden⁸, wanneer⁹ de leiders⁷ tot de slag⁶ roepen⁹, wanneer hetzij¹¹ met betrekking tot de aartsvijand¹⁰ op superieure wijze ¹² (voor *mahás* als adverbium zie The meaning of Skt. *mahas* and its relatives, Journal of the Orient. Inst. of the Univ. of Baroda, 8 (1959), p. 256 vlg.) of¹⁵ tot een mensenrijke¹³ woonplaats¹⁴ de uitgebreide¹⁶ (volkeren) op elkaar instormen¹⁸”. En zo zijn er vele uit een zin bestaande strofen, waarvan de syntaktische structuur niets kunstmatig heeft, de woordvolgorde zo doorzichtig en doelmatig, zo harmonisch en evenwichtig is als ze maar zijn kan en wel zo dat haar elementen zich als normale taaltendenzen in Sanskrit en andere oude Indo-Europese talen laten herkennen: 1, 160, 3 *sá¹ váhniḥ² putráh³ pitróh⁴ pavitravān⁵ / punāti⁶ dhīro⁷ bhūvanāni⁸ māyáyā⁹ / dhenīm¹⁰ ca¹¹ pśnim¹² vṛsabhām¹³ surétasam¹⁴ / viśvāhā¹⁵ śukráṃ¹⁶ páyo¹⁷ asya¹⁸ dukṣata¹⁹* „de¹ wagenrijdende² zoon³, die het reinigingsmiddel⁵ van de beide ouden⁴ bezit⁶, reinigt⁷ wijs⁸ de werelden⁹ door zijn wonderbaarlijke creatieve macht⁹; uit de bonte¹² koe¹⁰ en¹¹ de zaadrijke¹⁴ stier¹³ melkt hij¹⁹ steeds¹⁵ hun¹⁸ zaad¹⁶ en melk¹⁷”; 2, 17, 1 *tíd¹ asma² nāvjam³ aṅgirasvādā⁴ arcata⁵ / śiśmā⁶ yád⁷ asya⁸ pratnáthodhīrate⁹ / viśvā¹¹ yád¹² gotrā¹³ sáhasā¹⁴ párvṛtā¹⁵ / máde¹⁶ sómasya¹⁷ dṛmhitāny¹⁸ aīrayat¹⁹* „heft⁵ voor hem² die¹ nieuwe³ (hymne) aan op de wijze der Aṅgiras⁴, dat⁷ zich als vroeger⁹ zijn⁸ onstuimige krachten⁶ verheffen¹⁰, toen¹² hij alle¹¹ koekudden¹³, de ingeslotene¹⁵, met geweld¹⁴, vastgehouden als ze waren¹⁸, in de roes¹⁶ van de soma¹⁷, hierheen dreef¹⁹”; 8, 48, 1 *svādór¹ abhaksi² vāyasah³ sumedhāh⁴ / svādhyo⁵ varivovittarasya⁶ / viśve⁷ yāṃ⁸ devā⁹*

gedachteuiting van iemand, die nóch zijn taal beheerst, nóch gedachten kan formuleren zou manifesteren: deze syntaxis en deze versificatie konden, niet alleen in Griekenland, maar ook in Indië tot indrukwekkende hoogte stijgen.

Twee punten verdienen, in alle korthed, nog enige aandacht. Ten eerste het vaak gesignaleerde zeer grote aantal ellipsen, brachylogieën, brevilouquenties, aposiopesen, anakolouthen en dergelijke in de metrische teksten van de Veda en ten tweede — maar van het eerste punt niet los te maken — het grote aantal, wat men dan veelal noemt, onregelmatigheden in de versstructuur: metrische eenheden van 7 of 10 temidden van de normale pāda's van 8 of 11; strophen van $2 \times 8 + 1 \times 12$ in plaats van en midden tussen die van 3×8 enz. We zijn over de stadia heen, waarin men in dergelijke zaken voornamelijk een nieuw bewijs van de bizarrerie van deze poëzie zag of een uitnodiging ons tekstkritisch vernuft te oefenen, maar wat voorzover mij bekend nog niet is opgemerkt is, dat ook in de eerstgenoemde stilistische 'oneffenheden' (om die term even te gebruiken) veel schuilt, dat ongetwijfeld op normale spreektaal-gewoonten berust: R̥V. 5, 52, 11 *adhā¹ pāravatā² iti³ citrā⁴ rūpāni⁵ darśyā⁶* „en¹ 'mensen uit de vreemde!²' zo³ worden hun prachtige⁴ gestalten⁵ zichtbaar⁶” dat is, in een andere stijl uitgedrukt, „hun opvallende gestalten worden zichtbaar, op het zien waarvan men opmerkt, dat het mensen uit de vreemde zijn”. Welbekend is het verschijnsel, dat een praeverbium alleen zonder volgend werkwoord, zoals men pleegt te zeggen, een verbaal begrip impliceert — cf. het Homerische E 603 τῶ δ' αἰεὶ πάρα εἰς γε θεῶν — maar te weinig wordt stilgestaan bij het populaire karakter van een dergelijk verschijnsel van rudimentaire syntaxis, dat mutatis mutandis terugkeert in onze wendingen: *op naar dat feest!*; *hier met dat mes* etc. Een vers als R̥V. 1, 122, 5 wortelt ten slotte stellig in levendig aan de situatie gebonden spreektaalgebruik: *prā¹ vah² pūṣṇé³ dāvāna⁴ ā⁵* „voort¹ van u² voor Pūṣan³ om te geven⁴!”, wat moet betekenen: „hef uw lied op Pūṣan aan, dat hij geve”. Meermalen stuit men op een vergelijking zonder uitgedrukt tertium, populair als ons: *een man als een mes, een kerel als een boom*, 1, 186, 8 *pṛṣadaśvāso¹ 'vānayaḥ² nā³ rāthāḥ⁴* „met bonte paarden¹, de wagens⁴ als³ bergrivieren²”. Vaak lijkt een door Geldner in zijn vertaling in de regel conscientieus toegevoegd participium of verbaaladjectief te

utā¹⁰ mārtyāso¹¹ / mādhu¹² bruvānto¹³ abhi¹⁴ saṃcāranti¹⁵ „ik heb gedronken², als een wijze⁴, van de lekkere¹ krachtige drank³, die goed zorgt⁵, die ruimte geeft⁶, tot¹⁴ wie⁸ alle⁷ goden⁹ en¹⁰ mensen¹¹ komen¹⁵, hem 'honig'¹² noemend¹³”; 9, 1, 4 *abhī¹ arṣa² mahānām³ / devānām⁴ vīṭm⁵ āndhasā⁶ / abhi⁷ vājam⁸ utā⁹ śrāvāḥ¹⁰* „stroom² tot¹ de uitnodiging tot het maal⁵ van de grote³ goden⁴ met uw sap⁶, ter wille van⁷ generatieve kracht⁸ en⁹ roem¹⁰”.

ontbreken, maar in werkelijkheid is het verbale begrip impliciet in context en situatie: 1, 130, 10 *sá¹ no² návyebhir³ vṛṣakarmann⁴ ukthaiḥ⁵ | pírām⁶ dartah⁷ pāyúbhiḥ⁸ pāhi⁹ śagmaiḥ¹⁰*: dit is uiteraard te verstaan als: „(gesterkt door) nieuwe³ hymnen⁵, gij die manlijke daden verricht⁴, vernietiger⁷ der burchten⁶, bescherm⁹ ons² dus¹ met krachtige¹⁰ beschermers⁸”, maar letterlijk staat er: „bescherm ons door toedoen van onze hymnen (waarvan ieder weet dat ze de god sterken moeten) . . .”.

We constateren echter ook sporen van de worsteling om normale syntaktische structuren in het metrische kader onder te brengen. Menige ‘omissie’ – dit blijkt bv. bij passages, die tweemaal of vaker voorkomen – hangt duidelijk samen met de omstandigheid dat, zoals Bloomfield ¹⁾ het uitdrukte, er geen plaats meer voor was in het vers. Even goed als elders herhaling van, en parallelisme in gedachte door ruimte in het vers bevorderd zullen zijn ²⁾.

Zo komen we tot de slotsom, dat de woordvolgorde van de Vedicische metrische teksten, hoezeer ook vrij in de oud-Indo-Europese zin van de term, in de regel zinnig is, functioneel en mede daardoor ook aesthetisch geslaagd. Dat ze in menig opzicht het contact met de gewone gesproken taal niet verloren heeft, in zoverre dat men in vele syntaktische schema’s kan zien in het metrische kader opgenomen en passende zinsconstructies, zinsdelen en woordgroepen, die bij tijdgenoten en voorgangers in normaal gebruik voorkwamen. Dat daarbij de dichterlijke traditie en het religieuze karakter van deze poëzie de voorkeur voor bepaalde structuren zal hebben bepaald, moet hier onbesproken blijven. Mede daardoor en door het kunstenaarschap van althans een groot deel van deze dichters zal deze poëzie aan de andere kant, ook in syntaxis, weer voldoende van de contemporaine spreektaal hebben afgeweken ³⁾ om object van verering en bewondering te worden. Verder is te concluderen, dat men bij de studie van deze verschijnselen voortdurend de in de zinnen en grotere metrische gehelen aanwezige syntaktische en metrische eenheden in het oog moet vatten. Dan zal men constateren, dat, in aanmerking genomen de syntaktische eigenaardigheden waardoor spreektaal in archaische tijden gekenmerkt moet zijn geweest, veel dichterlijke vrijheid en willekeur en vele voor logistische gedachtegangen vreemde hyperbata en combinaties begrijpelijk worden. Voorts zal men de verseenheden syntaktisch

¹⁾ M. Bloomfield, *Rig-veda repetitions*, Harvard 1916, p. 164.

²⁾ Zeer natuurlijk zijn ook pleonastische herhalingen als 10, 37, 7.

³⁾ Vele combinaties van appositionele epitheta bv. behoorden stellig niet tot de omgangstaal: ook de eigenaam + patronymicum verbindingen (*Πηληιάδεω Ἀχιλλῆος*) waren ongetwijfeld plechtstatig, ‘officieel’, dichterlijk-traditioneel, onder omstandigheden sacraal.

moeten bestuderen, ook wanneer er, voor het normale schema, syllaben te veel of te weinig zijn. Er blijkt verder zeer vaak een grote mate van coïncidentie tussen syntaktische en metrische eenheid. De caesuren van de oneven pāda's zijn vaak zins- of coloneind, meer dan willekeurige syntaktische grens, en blijven ook als de strophe in wezen tweeledig is geworden, dus uit twee versregels bestaat, werkelijke caesuren, dwz. er is op regelmatige wijze terugkerend door syntaktische grens gekenmerkt woord-einde ¹⁾). Uit het voorafgaande is te verklaren de uitgesproken neiging, ook van de latere Sanskrit poëzie tot strophenbouw met handhaving van echte caesuren en met een betrekkelijk geringe neiging tot enjambement of koppeling van strophen.

Veel van het genoemde moet op oude traditie teruggaan. Ik heb dat met enkele voorbeelden, die zich zeer zouden kunnen laten vermeerderen, geïllustreerd ²⁾). De Vedische dichters hadden evenals Homerus vele voorgangers, en al mag niet iedere syntaktische overeenstemming tussen Grieks, Sanskrit en andere talen Oer-Indo-Europees zijn geweest, het internationale en boven-tijdelijke karakter van vele der hier besproken wendingen verhoogt de kans op hoge ouderdom zeer. Syntactisch gezien is het niet zo'n hopeloze zaak ons een voorstelling te maken van de 'vers- of dichtkunst' van de praehistorische Indo-Europeërs als dat van zuiver prosodisch standpunt is, al zal men met het traceren van prae-historische ontwikkelingsgangen, als immer, uiterst voorzichtig moeten zijn. We kunnen vele zinsschema's die tot de normale taal behoord hebben terug vinden en ook de procédé's vaststellen — amplificatie, repetitie, inwendige verdubbeling, gebruik van epitheta, vocatief etc. etc. — die van syntaktische structuren verzen hielpen maken. De hypothese van een aanvankelijke carmen-stijl, noch proza noch metrische taal, maar zo dat beide er zich uit konden ontwikkelen ³⁾, lijkt echter niet onverantwoord, evenmin de hypothese, dat deze carmina over het algemeen — gestiliseerd natuurlijk — uit gangbare syntaktische structuren zullen hebben bestaan. Typisch carmina als de Latijnse *terra pestem teneto* etc. zijn tevens typisch Latijnse zinsschema's en het door Cato ⁴⁾ geciteerde *uti tu morbos visos*

¹⁾ J. Hertel's Beiträge zur Metrik des Awestas und des Rgvedas, Abh. phil.-hist. Kl. sächs. Akad. d. Wiss. 38, 3, Leipzig 1927, gaat ten onrechte uit van de stelling (p. 6) dat de caesuur uitsluitend voordrachts-pauze is. Voor de regelmatige terugkeer der ware caesuur heeft hij evenmin oog als voor, in de Awesta onmiskenbaar duidelijke, syntaktische grenzen.

²⁾ Een uitvoerige publicatie over dit onderwerp is in voorbereiding.

³⁾ Stylistic repetition, ch. II.

⁴⁾ Cato, De Agr. 141; zie ook R. Helm, Incantamenta magica, Fleckeisens Jahrb. Suppl. 19 (1893), p. 465 vlgg.; C. Thulin, Italische sakrale Poezie und Prosa, p. 51 vlgg.

invisosque / viduertatem vastitudinemque / calamitates intemperiasque / prohibessis defendas averruncesque is een mooi voorbeeld van inwendige duplicatie.

Met minder stelligheid kan men iets zeggen over de vraag hoe uit een dergelijk aan te nemen begin, bij het ene volk de Saturnius, bij het andere een allitererend vers is ontwikkeld, elders weer de 4×8 -syllabige anuṣṭubh en śloka, de 4×11 -syllabige triṣṭubh en de 4×12 -syllabige jagatī en weer elders de Aeolische maten en de hexameter ¹⁾ zijn ontstaan ²⁾. Een paar punten dienen echter gereleveerd te worden: conformiteit aan een metrische norm is niet, zoals men vroeger al te vaak heeft gemeend, een vroeger maar een later stadium in de ontwikkeling geweest. Vele metrische onregelmatigheden, inclusief verzen die „half proza zijn” als bv. R̥V. 1, 191, 10 zal men in het algemeen moeten zien als vertegenwoordigers van een stadium waarin de metrische vorm nog niet gefixeerd was. Dat talen met een initiale nadruktoon als het Germaans stafrijmverzen ³⁾ ontwikkelden is wel duidelijk en de alliteratieverschijnselen in het oude Latijn mogen dan ook stellig een argument zijn voor het vindiceren van een, tot op zekere hoogte, dergelijk toonstelsel voor het praehistorisch stadium van die taal. Het saturnische vers, in wezen een woordvers van vijf woorden, kon ontstaan in een taal waarin het woord een hoge mate van zelfstandigheid bezat ⁴⁾. Dat de Indiërs zo graag en zo lang aan verzen zijn blijven vasthouden die voornamelijk door hun syllabe-tal bepaald worden ⁵⁾, is dat alleen te verklaren uit hun grote waardering voor bijzondere getallen, aan hun passie voor rekenkundige fixatie? Stellig niet. Negatief zal het weinig geïsoleerde karakter van het oud-Indische woord, en de van die in enkele West-Indo-Europese talen afwijkende toonverhoudingen een rol hebben gespeeld. Quantiterend is hun taal als het Grieks, maar pas op de duur is in de bewust-artistieke poëzie het quantiterende principe naast het syllabental consequent doorgevoerd en wel anders dan in het Grieks met zijn vele

¹⁾ Zie bv. U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Griechische Verskunst, Berlin 1921, p. 86 vlgg.

²⁾ Zie ook G. Weil, Grundriss und System der altarabischen Metren, Wiesbaden 1958, hfdst. VI Die quantiterenden Metren bei Griechen und Arabern.

³⁾ A. Heusler, Deutsche Versgeschichte, I, 1925, p. 92 vlg.

⁴⁾ Zie A. W. de Groot, Le mot phonétique et les formes littéraires du latin, Revue des études latines 12, Parijs 1934, p. 119 vlgg.

⁵⁾ Het principe van het gelijkblijvende aantal syllaben heerst ook in de Tochaarse metriek, waar het naar alle waarschijnlijkheid met een ictus (sterk-zwak afwisseling) verbonden is, die in tegenstelling tot het eerste principe wel invloed op de woordvolgorde heeft gehad (W. Winter, Zur 'tocharischen' Metrik, in Akten des 24. Int. Orient. Kongresses, München 1957, Wiesbaden 1959, p. 520 vlg.).

vrijheden en 'oplossingen'. Maar hoe het ook zij, in hun versbouw tonen zij zich als in hun andere cultuuruitingen: op grond van zg. primitieve, archaische vormen, ja met behoud daarvan, bouwen ze een hoog ontwikkeld, aan hoge eisen van intellect en gemoed, techniek en aethetica voldoende kunstwerken van een waarde als slechts door één ander cultuurgebied geëvenaard is, en met een geheel eigen karakter: ik bedoel uiteraard de uitvoerige en ingewikkelde, kunstige en vaak verbijsterend-mooie uitbreidingen die aan de vierdelige, tweeledige, mono-schematische strofen in latere poëzie gegeven is.

